

EL SEPULCRE D'UNA PRINCESA.

FLIX AL VIATGE D'ANTONIO CORTÉS PER LES RIBES DE L'EBRE AL SEGLE XVIII

JAUME RAMON BLANCH AMORÓS

Soci del CERE

{Data de lliurament i acceptació: juliol de 2024}

PARAULES CLAU:

patrimoni invisible,
sepulcre, Antonio Cortés,
Oriol, Flix

PALABRAS CLAVE:

patrimonio invisible,
sepulcro, Antonio Cortés,
Oriol, Flix

KEYWORDS:

invisible heritage, tomb,
Antonio Cortés, Oriol, Flix

RESUM

Els relats de viatges sovint fan referència a patrimoni invisible. Un exemple n'és l'expedició d'Antonio Cortés Gelabert per l'Ebre a la recerca de vestigis arqueològics romans, relatada al manuscrit *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Illergavonia, que comprendía lo que oy contiene su obispado* (1787). L'objectiu d'aquest article és analitzar la descripció feta per Cortés d'una enigmàtica construcció ubicada prop de Flix, la qual tant podria ser un temple, una ermita, un monument funerari, un habitatge o simplement una estructura agropecuària. Encara que l'autor ens suggereixi la idea que pugui ser un temple o sepulcre, la seva tipologia no coincideix amb el que és habitual en els mausoleus romans documentats al voltant del curs mitjà de l'Ebre. En no trobar-hi cap explicació, Cortés recorre a la llegenda i les tradicions locals per tal de comprendre'n la funció.

RESUMEN

A menudo, los relatos de viajes hacen referencia a patrimonio invisible. Ejemplo de ello es la expedición de Antonio Cortés Gelabert por el Ebro en busca de vestigios arqueológicos romanos, relatada en el manuscrito *Historia de*

la ciudad de Tortosa y de la región Illergavonia, que comprendía lo que oy contiene su obispado (1787). El objetivo de este artículo es analizar la descripción realizada por Cortés de una enigmática construcción ubicada cerca de Flix, que tanto podría ser un templo como una ermita, un monumento funerario, un habitáculo o, simplemente, una estructura agropecuaria. Aunque el autor nos sugiera la idea de que pueda ser un templo o sepulcro, su tipología no coincide con lo que es habitual en los mausoleos romanos documentados en torno al curso medio del Ebro. Al no encontrar ninguna explicación, Cortés recurre a la leyenda y las tradiciones locales para comprender su función.

ABSTRACT

Travelogues often refer to invisible heritage. One example is Antonio Cortés Gelabert's expedition along the Ebro in search of Roman archaeological remains, recounted in the manuscript *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Illergavonia, que comprendía lo que oy contiene su obispado* (1787) (History of the City of Tortosa and the Region of Illergavonia Including what the Diocese Contains Today). The aim of this article is to analyse Cortés' description of an enigmatic construction near Flix, which could have been a temple, a chapel, a funerary monument, a dwelling or simply an agricultural structure. Although the author suggests the idea that it could be a temple or tomb, its typology does not match the Roman mausoleums generally documented around the middle course of the Ebro. Finding no explanation, Cortés turns to legend and local traditions in order to understand its function.

INTRODUCCIÓ: EL PATRIMONI INVISIBLE

Si alguna vegada heu fet una visita guiada per algun dels nostres pobles, segur que la persona que us ha fet el guiatge, plantada davant d'un lloc, amb la mirada perduda al buit, us ha descrit edificis, objectes o monuments que ara no podem veure. Hi eren, en tenim referències, fins i tot alguna fotografia, però ara ja no hi són: "Aquí, al mig de la Plaça, en temps de la Guerra Civil hi havia l'entrada a un refugi antiaeri [...]. Aquí era la casa dels Oriol [...]. En aquesta porta, hi havia una inscripció que deia..."

Es tracta de patrimoni desaparegut, però en pocs casos resulta absolutament perdut. Amb tot, si extrapolem aquella dita que diu que una persona no es mor mentre hi hagi algú que la recorda, el patrimoni no desapareix tampoc del

"ES TRACTA
DE PATRIMONI
DESAPAREGUT,
PERÒ EN POCS
CASOS RESULTA
ABSOLUTAMENT
PERDUT. AMB TOT,
SI EXTRAPOLEM
AQUELLA DITA
QUE DIU QUE UNA
PERSONA NO ES MOR
MENTRE HI HAGI ALGÚ
QUE LA RECORDA,
EL PATRIMONI
NO DESAPAREIX
TAMPOC DEL TOT SI
EL GUARDEM EN EL
RECORD, ENCARA QUE
ESTIGUI CONDEMNAT
A SER, PER SEMPRE
MÉS, UN PATRIMONI
INVISIBLE."

tot si el guardem en el record, encara que estigui condemnat a ser, per sempre més, un patrimoni invisible.

Els relats escrits dels viatgers són una font abundant de referències a patrimoni invisible. En aquestes línies ens centrarem en una “interesante expedición científica que hizo D. Antonio Cortés por las dos orillas del Ebro y sus contornos” al segle XVIII, tal com ho recorden les paraules que li dedicà unes quantes dècades després l'historiador tortosí Ramon O'Callaghan (1834–1911). Afortunadament, s'ha conservat una còpia manuscrita escrita pel mateix Antonio Cortés i Gilabert (1690–1757) en què es relata el seu viatge (físic o intel·lectual) per les ribes de l'Ebre. D'aquesta expedició, posarem l'atenció en l'apartat que es refereix a Flix i en una enigmàtica construcció allí descrita. Intentarem conèixer l'autor i l'informant i, finalment, com fa el mateix Cortés, especularem sobre “si aquello fue sepulcro, o algun pequeño Templo de la Gentilidad” o bé un altre tipus de construcció.

EL TEXT

A continuació, publiquem les transcripcions literals¹ dels dos passatges en què Antonio Cortés Gelabert fa referència a Flix, extretes del manuscrit *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Illergavonia, que comprehendía lo que oy contiene su obispado* (1787), conservat a la biblioteca de la Real Academia de la Historia, amb la signatura 9/5983:

[...] XXVII A distancia de una hora se encuentra con la villa de Flix,² en un sitio sumamente fértil de todos frutos y muy ameno por sus huertas, parte en llano y parte en una dilatada Vega que tiene entre los montes, sacandose el agua del Rio para su riego con una maquina de diferentes ruedas, que mueve la misma corriente del Ebro, muy parecida a la de la villa de Carpio del Reyno de Cordova: tiene esta villa una colina que la domina, donde hay un fuerte castillo con fortificaciones regulares que oy día estan muy arruinadas, y estas son obra mas moderna. (f. 74v)

[...] XLV A poco mas de media hora (Rio á riba) y frente la misma villa de Flix y en su termino, se halla un parage en donde ay algunas heredades, el cual territorio se llama Igñi, y en algunas escrituras antiguas se llama Insi,³ y en una heredad de D. Ventura Oriol y de Oliver junto, ó muy inmediato⁴ ala orilla, en un recodo que hazen las mismas peñas se halla un arco á modo de boveda cerrada por todas partes á excepci3n de la puerta que esta en el frente, y su fabrica es de mucha antigüedad, y fuerte como la que haora llamamos á prueba de bomba; toda de cal, y canto muy menudo, sin que se encuentre en el, piedra alguna que pueda pesar de quatro á cinco libras. Se ve en algunos parages que ha estado vernizada toda ella con un betun sumamente fuerte, y jaspeado, que nadie dirá sino que es piedra jaspe sobre puesta, y el grueso de este betun tiene dos dedos: oy día su elevacion es de once palmos, su largo catorze, y su ancho diez. La mezcla y la piedra de esta fabrica esta tan sumamente unida, como si fuesse una peña; y como en ella no se ha hallado inscripci3n alguna, no tenemos luz para conjeturar // con fundamento, si aquello fue sepulcro, ó algun pequeño Templo de la Gentilidad, pues me han asegurado sujetos fededignos, que en misma orilla de Ebro en el termino de Caspe ay otras dos fabricas iguales a esta, tanto en la magnitud, como su arquitectura, y con el mismo betun por dentro de la boveda; y la vulgaridad cuenta una tradición, que la tengo por fabulosa, á causa de no encontrar hastahora fundamento alguno que la califique, o alomenos la haga verosimil, y la pondre, por que si con el tiempo se descubre algun monumento que la califique; dicen: que un Rey ó Régulo de Chipre (que tal vez querrá dezir de Chiprana) degolló á tres hijas

que tenía, enzima de una piedra que se halla en la orilla del Ebro, á corta distancia del Lugar de Chiprana, del Reyno de Aragon, en la qual peña dicen que oy día se conozen las manchas de la sangre y que se descubre quando viene el Rio bajo, y lo ven navegantes del Rio (y puede ser natural estas manchas en la misma piedra), y que // despues de haverlas degollado las mando tirar al Rio; y se cogieron las dos en el termino de la villa de Caspe una junto á ella, y la otra junto al horno de vidrio inmediato al mismo Rio, y que la tercera se cogio en la villa de Flix en el paraje referido, y que á las tres se les hizieron iguales los sepulcros, que oy día se conservan como se ha dicho: conosco que esta digrecion, no sirve al intento propuesto pero da motivo á ella, el ver que se conservan estas tres fabricas, sin conozerselo que positivamente fueron si sepulcros, ó templos. (f. 81v-82v)

L'AUTOR

Antonio Cortés Gelabert va néixer a Barcelona,⁵ on residien els seus pares: Jacint Cortés Gomis i Maria Rosa Gelabert Rabassa. Va tenir, almenys, dos germans: Eulalia i Francisco. Va ser batejat el 18 de setembre de 1690 per una persona que influí decisivament en la seva vida: Vicent Gomis, germà de la seva àvia paterna. Els dos germans, Antonio i Francisco, van fer carrera eclesiàstica a l'estol del seu oncle avi. La seva germana contragué matrimoni amb Miquel Pujol, ciutadà honrat de Barcelona.

Sembla que per a Antonio Cortés l'opció de la clerecia, com per a altres joves de l'època, no era vocacional sinó un *modus vivendi*. Aquesta via li permeté, a més d'una existència sense penúries i d'un cert estatus social, la possibilitat de formar-se com a home de lletres, d'estudiar dret, filosofia i les llengües clàssiques: el llatí i el grec. El 19 de desembre de 1704, a l'edat de 14 anys, rebé els ordes menors per part del bisbe de Barcelona. El 1708, als 18, va ser nomenat coadjutor de la canongia que Vicent Gomis ocupava a la catedral de Tortosa.

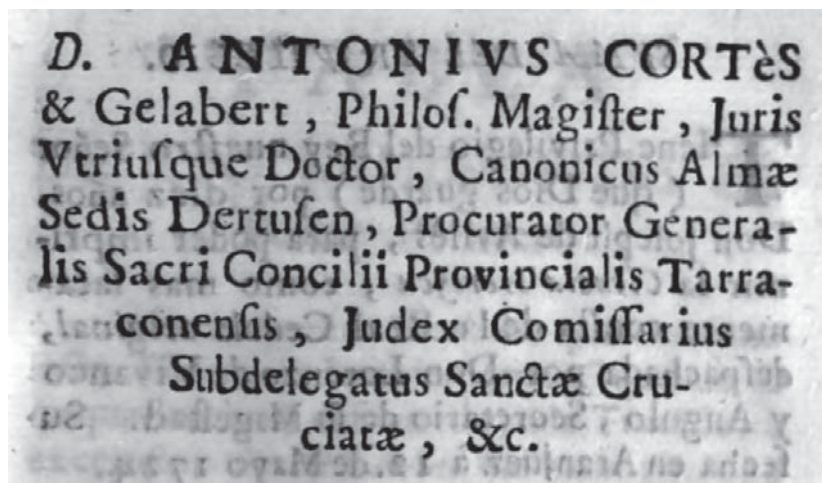
El nomenament, però, no el portà a Tortosa. El 1725 continuava a Barcelona com a síndic de l'església tortosina, ja que el 7 de juny d'aquell any fou destituït per desatendre els assumptes de Tortosa i dedicar-se massa als seus particulars. Aquest no va ser l'únic, diguem-ho així, comportament absentista: el 1732 també va ser amonestat pel Capítol per cobrar misses que feia celebrar a altres clergues.

Res l'apartà, però, de la carrera eclesiàstica, ja que esdevingué procurador general del concili provincial de la Tarraconense, comissari subdelegat de la Santa Croada i canonge de la seu tortosina. Aquests càrrecs, fins i tot, el portaren a residir a Madrid, prop de la Cort, durant uns quants anys.

Hi ha constància que el 1735 Cortés fou admès com a membre de la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona,⁶ institució a la qual remeté alguns escrits amb informació històrica, entre els quals, la seva *Historia de la ciudad de Tortosa*. El 20 d'abril de 1739, data que coincideix amb la seva estada a Madrid, Antonio Cortés ingressà a la Real Academia de la Historia.⁷

El 1743 fou nomenat arxiver del Capítol de la catedral de Tortosa conjuntament amb Melcior Rovira.

Fig. 1. Referència
d'Antonio Cortés a
Ciencia heroyca...

Finalment, fixà la seva residència a Tortosa, on visqué fins el 1755 (any del seu testament) amb la seva germana Eulalia. Antonio Cortés morí, però, a Barcelona el 15 de desembre de 1757, als 67 anys d'edat. Fou enterrat al claustre de la catedral de Tortosa.

L'OBRA D'ANTONIO CORTÉS GELABERT

Cortés no va veure publicat cap dels seus treballs (almenys que coneguem fins ara), excepte un epigrama escrit en llatí, d'una sola pàgina, que es troba al primer volum del tractat d'heràldica de José Avilés Iturbide, titulat *Ciencia heroyca reducida a las leyes heráldicas del blasón*, una obra publicada a Barcelona i reimpressa a Madrid el 1780 i el 1829.⁸

Pel que fa a obres manuscrites, d'Antonio Cortés se'n coneixen un parell d'escrits de caràcter religiós que es conserven a la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona. Amb tot, el que destaca de la seva producció són els escrits de caràcter històric, en concret sobre epigrafia i numismàtica antiga. No en va, ha passat a la història com el descobridor de la "trilingüe de Tortosa"⁹ i de tres monedes romanes (en què apareix el nom d'*Hibera Iulia Ilercavonia* en dues i d'*Ilercavonia i Derto(sa)* en l'altra) que li permeteren sustentar la tesi segons la qual Hibera i Dertosa són la mateixa ciutat (Arbeloa 2000).

Malgrat això, el seu gran projecte era escriure una *història* de la ciutat de Tortosa i de la regió dels ilercavons. Tanmateix, abans de començar a escriure l'obra, durant la redacció o mentre anava recopilant material i descobrint troballes, Cortés divulgava els aspectes que considerava de major interès, ja fos mitjançant informes que remetia a l'Academia de Buenas Letras de Barcelona i a la Real Academia de la Historia de Madrid, o bé mitjançant cartes a coneguts o amics. Entre aquests "informes" destaquen el manuscrit del 1743 *Diez inscripciones halladas en Tortosa, la primera publicada sin corrección por algunos autores, y las otras nueve no publicadas todavía*, en el qual fa menció a la famosa trilingüe de Tortosa; o bé les cartes (se'n conserven vuit) datades entre el 10 de març i el 27 d'abril de 1754 i enviades a Josep Francesc de Móra i Catà (marquès de Llo, soci fundador de la Reial Acadèmia de Bones Lletres i aleshores vicepresident i director d'aquesta entitat).

LA HISTORIA

Sens dubte, el treball més interessant de Cortés és la *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Illergavonia, que comprehendia lo que oy contiene su Obispado* (d'ara en endavant, la *Historia*).

Cortés projectà aquest ambiciós projecte dividit en quatre llibres:

- I. Des de la vinguda dels cartaginesos fins a la caiguda de l'Imperi romà.
- II. Des dels gots fins a la invasió àrab.
- III. La dominació àrab.
- IV. Des de la conquesta de Ramon Berenguer IV fins al 1648.

Finalment, però, solament va escriure dos capítols del llibre primer. Als nostres dies, del text de la *Historia*, n'han arribat dues versions manuscrites i una còpia impresa incompleta:

A. Una de les versions manuscrites es troba a l'arxiu de la Real Academia de la Historia. Comprèn un text manuscrit en castellà de 54 folis numerats (f. 43-97). El títol complet (f. 43r) diu *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Illergavonia, que comprehendía lo que oy contiene su obispado. Libro Primero*. El manuscrit conté una carta introductòria (f. 44r-45v) i dos capítols: el primer es titula *Capítulo 1º. Lo que fue la ciudad de Dertosa, oy llamada Tortosa, en tiempo de los Cartagineses y Romanos* (f. 47r-62v), i va seguit d'un *Capítulo Segundo en que se propone, si Tortosa, e Hibera fueron dos Ciudades distintas, o una sola* (f. 63r-97r). El text fou tramés per Cortés a la Real Academia de la Historia el 1747 (Abascal, Cebrián 2005) i llegit a la reunió ordinària de l'entitat el 31 de maig de 1748 (Maier 2011). (FIG. 2)

B. Una altra versió es conserva a l'arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. En aquest cas, es tracta d'un manuscrit de 36 folis, escrit també en castellà i amb el mateix títol: *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Illergavonia, que comprehendía lo que oy contiene su obispado*. Igualment, el llibre primer consta de dos capítols. El primer capítol es titula exactament igual que el del manuscrit conservat a Madrid, i resulta pràcticament idèntic pel que fa al contingut. El títol del segon capítol, en canvi, mostra alguna variant significativa: *Disertación en que se prueba que la ciudad de Dertosa fue la hibera nombrada por Livio y no dos ciudades distintas, una a esta parte del Hebro y otra a la de allá, que es la opinión de casi todos los authores*. En aquest cas, el text (però no el tema) és diferent del de la Real Academia de la Historia. Tot i que l'autor copia literalment algunes parts, en d'altres la dissertació és diferent, ja que se centra més en aspectes epigràfics i numismàtics en què Cortés es troba més desimbolt.

Inicialment, la *Historia* fou tramesa a la Reial Acadèmia de Bones Lletres a través del seu director, el Marquès de Llo, mitjançant dues cartes: la primera, del 10 de març de 1754, en què trameté el primer dels capítols; i la segona, datada el 23 de març del mateix any, amb el segon capítol: la "disertación" (Querol 1999). L'obra fou llegida a l'acadèmia barcelonina l'1 de maig de 1754 i, després de ser revisada pel mateix autor, la llegà testamentàriament a l'Acadèmia, que recepcionà el manuscrit el 26 de desembre de 1757.¹⁰

Desconeixem quan es produí la reformulació del segon capítol, encara que resulta versemblant que el procés de modificació fou llarg: Cortés ja l'havia canviat quan l'en-

EL VIATGE

El text que nosaltres hem transcrit en aquest article forma part del segon capítol de la *Historia* de Cortés, pertanyent a la còpia de la Real Academia de la Historia; en concret, a un apartat que d'aquí en endavant anomenarem el *viatge*. O'Callaghan copià aquest *viatge* a l'apèndix dels seus *Anales*, i aquesta és l'única còpia impresa que n'hem pogut localitzar. El *viatge*, però, ja no aparegué en el text de la còpia de la Reial Acadèmia de Bones Lletres.

El capítol 2 de la *Historia* té un objecte fonamental: provar que la ciutat romana de Dertosa va ser la Hibera ibèrica anomenada per Livi i no dues ciutats diferents.

Però, com és que Cortés inclou el relat del *viatge* en aquest capítol? Ho fa com a mitjà de prova. Querol (2019) resumeix així aquesta estratègia probatòria: “Ara, Cortés havia ideat una estratègia per superar el cul-de-sac de les autoritats —no es podia provar, amb les fonts escrites conegudes, l'emplaçament exacte d'Hibera— i demostrar definitivament que Tortosa era aquesta antiga Hibera: repassaria les riberes de l'Ebre, fins a Casp, a la recerca de vestigis de la ciutat dels ilercavons. En realitat, volia demostrar que no hi havia restes identificables; ergo, el nucli iber es trobava a baix mateix de Tortosa, vataquí. O, dit d'una altra manera: si no trobava, trobava, i si trobava, no trobava.”

Cortés, però, s'adona (o el feren adonar) de la inconsistència d'aquesta activitat probatòria i, a la versió de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, el *viatge* desapareix.

El *viatge*, fins avui, és opinió no controvertida entre els autors que l'han estudiat que fou un viatge real i materialitzat pel mateix Cortés. Aquesta opinió probablement parteix d'O'Callaghan, que fins i tot eleva el *viatge* a la categoria d'“expedición científica” (O'Callaghan, 1886-1895, Apèndix, p. 109). I és que Cortés resulta molt convincent, quan, tot adoptant el rol gairebé de fedatari públic, escriu:

[...] es preciso recorrer desde la boca del Ebro, sigiendo toda su orilla de una, y otra parte, hasta llegar a los Carpesios, y a la villa de Caspe a fin de investigar la situación de estos (...) averiguando los pueblos que oy existen, y las ruinas que de la antigüedad ayan quedado, y todo con la exactitud que requiere la averiguación de este assunto, de la qual no podre allegar error de agenas relaciones, pues he procurado satisfacerme por mi mismo, examinando por mis ojos pueblo por pueblo todo el distrito, y si algun error cometo lo confessare hijo de mi ignorancia, y falta de inteligencia, pero con vivo deseo de azertar en la averiguación de lo que sea mas probable, y verdadero. (Cortés 1747, capítol 2, f. 68-69r)

Al nostre entendre, però, hi ha algunes qüestions que fan dubtar que el *viatge*, almenys en la seva completesa, es dugués realment i materialment a terme:

- La coherència del mateix plantejament del *viatge*. L'autor puja riu amunt a peu o amb cavalleries (en cap cas es menciona que ho faci en embarcació fluvial) pel marge occidental (marge dret) des del mar fins a Casp. A continuació, la segona pujada riu amunt la fa des del mar, pel marge oriental (marge esquerre) fins a les terres orientals situades enfront de Casp. En resum, si interpretem el text literalment: puja, baixa (no sabem com) i torna a pujar. Si posem com a exemple el cas de Flix, hi ha una referència del poble a la pujada pel marge dret i una altra a la pujada pel marge esquerre,¹² quan per coherència i economia de mitjans hagués estat que tant el marge dret com l'esquerre haurien d'haver estat estudiats en una

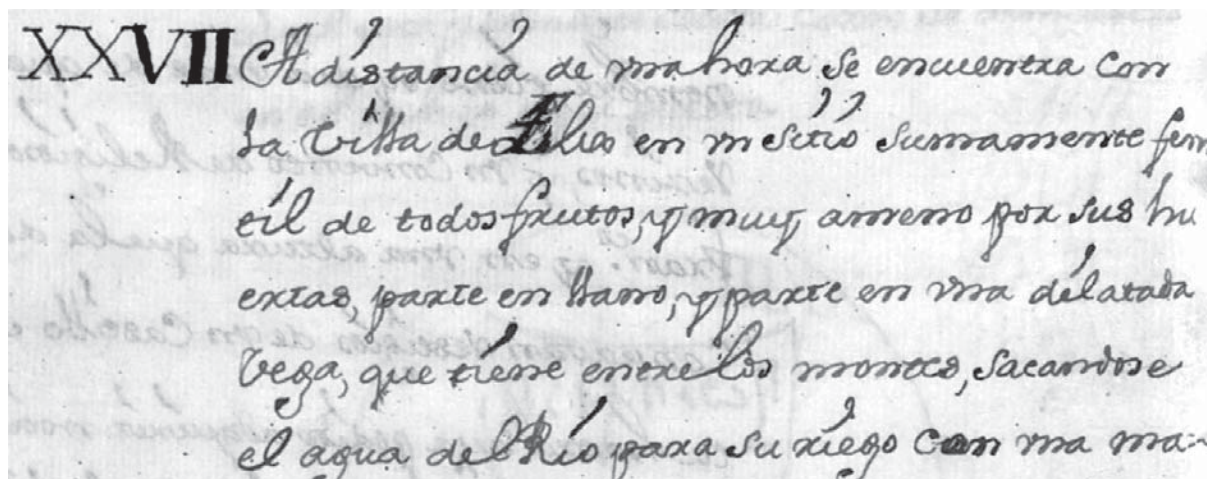

Fig. 4. Fragment del viatge del manuscrit de la Real Academia de la Historia.

única estada a Flix, més quan l'Ebre, en aquest lloc, no és una barrera insalvable, ja que en aquell moment disposava de dues barques de pas.

- La linealitat del viatge. En donarem exemples. L'autor passa directament de Ri-ba-roja a Casp sense posar el peu a Faió (que no surt al text). Pujant pel marge esquerre, Cortés segueix l'itinerari Ginestar - Banyoles - Tivissa - Garcia - Masos de Mora, quan el correcte seria arribar primer als Masos de Mora que a Garcia. Centrem-nos en el cas de Flix: per arribar-hi pel marge esquerre fa l'itinerari Vinebre - la Torre de l'Espanyol - Bovera - Flix. Es tracta d'una gran volta, pos-sible certament, però que implicaria passar per la Palma d'Ebre, localitat que no menciona.
- Les distàncies. L'autor no mesura les distàncies entre pobles en unitats de longitud, sinó en unitats temporals: amb hores. Així, l'apreciació de les distàncies és alta-ment subjectiva. A més, utilitzar una unitat temporal per mesurar les distàncies implica tenir en compte altres variables que en aquest cas no existeixen, com són la mateixa distància longitudinal, l'altimetria o la morfologia pròpia del terreny. No resulta coherent, per exemple, que atribueixi la mateixa distància (2 hores) entre Móra d'Ebre i Ascó, o entre Flix i Almatret, quan les distàncies lineals i sobretot, l'altimetria, són tan diferents. Sobre el mapa, les dues distàncies poden resultar similars, però quan les camines t'adones de com de diferents són.
- Com s'adapta la ruta a la informació o als informants. El cas paradigmàtic és el del capellà de la Torre de l'Espanyol, Jacinto Gil, que Cortés cita amb gran afecte al seu text. L'estranya volta que ja hem descrit abans: Vinebre - la Torre de l'Espanyol - Bovera - Flix, obeeix, sens dubte, a l'àmbit geogràfic on viu, que coneix i del qual li'n dona notícia aquest informant i no a un transitar lògic que faria qualsevol viatger.

Si ens centrem en l'enigmàtica construcció que aquí ens ocupa, hem de dir que és la descripció de construcció més extensa que apareix en el text del viatge, i això és probable que fos degut al fet que Cortés, a Tortosa, tenia molt a mà el possible informant: Ventura d'Oriol.

Que el *viatge* fos materialitzat realment o que el viatge es fes sobre un mapa, no desvirtua, però, l'objectiu últim de l'autor: inventariar les troballes arqueològiques del curs inferior de l'Ebre. Es tracta d'un inventari nodrit per la recerca i observació directa del mateix Cortés, però també (i molt) del que havia llegit en textos d'autors precedents i d'informants dels pobles en qüestió.

EL POSSIBLE INFORMANT: BUENAVENTURA DE ORIOL Y DE OLIVER DE BOTELLER

Cortés es refereix en el seu text a "Ventura Oriol y de Oliver",¹³ el qual cal identificar amb Buenaventura de Oriol y de Oliver de Boteller, un personatge pertanyent a una de les famílies més poderoses que han tingut casa a Flix. En el capbreu del 1623 d'aquest municipi, entre tots els Oriol declaren 163 immobles; i en el capbreu de 1787, Antonio de Oriol en declarava tenir, ell sol, més de quaranta.¹⁴

Podríem dir que els Oriol són un paradigma de com les famílies benestants estenien els seus tentacles a la recerca de poder per la via econòmica, social i fins i tot eclesiàstica.¹⁵ Del 17 de febrer de 1506 es coneixen uns capítols matrimonials signats a Flix per Jaime José de Oriol i Isabel de Oros (pertanyent, sembla, a la petita noblesa guipuscoana). A Jaime José se'l té com l'iniciador de la nissaga, però ben segur no va ser el primer Oriol flixanco. El succeí com a hereu del llinatge Bernardo Fernando de Oriol y de Oros, el qual s'esposà amb Paula de Monlleo. D'aquest matrimoni en va néixer el nou hereu: Pedro Pablo de Oriol y de Monlleo. Aquest cop la família concertà el seu matrimoni amb Isabel Juana de Llecha y Corsia, del qual el primogènit fou Pedro Pablo de Oriol y Llecha, que va exercir com a notari reial a Flix i que el 30 de juliol de 1640 rebé la distinció de ciutadà honrat de Barcelona, el primer títol important de la família. En aquest cas, la família també cercà un matrimoni avantatjós: l'escollida fou Isabel Ana de Montagut y de Candia, filla de Jaime de Montagut y Cervera i d'Inés de Candia y Amargós de Pellicer, una important família de la Torre de l'Espanyol.

Del matrimoni entre Pedro Pablo de Oriol y de Monlleo i Isabel Ana de Montagut y de Candia, en nasqué José Francisco Antonio de Oriol y de Montagut, que heretà el títol de ciutadà honrat de Barcelona, al qual s'afegiren el títol de cavaller (1680) i noble (1684). En el seu cas també es projectà un matrimoni estratègic: el 24 d'octubre de 1678 es formalitzaren els capítols matrimonials amb Maria de Oliver de Boteller i Saragossa, pertanyent a una de les famílies més importants de Tortosa. D'aquest matrimoni en nasqueren 5 fills (3 noies i 2 nois), el primogènit dels quals fou Buenaventura (Ventura) de Oriol y de Oliver de Boteller, el nou hereu de casa Oriol. José Francisco Antonio de Oriol y de Montagut quedà vidu i en segones núpcies es casà amb Teodora de Liori, que li donà 7 fills més (5 nois i 2 nois). La casa Oriol estava en plena esplendor i Flix li començava a quedar petit.

Buenaventura (o Ventura) es casà el 1714 amb Josefa de Montagut y de Morelló,¹⁶ però del matrimoni no en resultà descendència. A més d'heretar els títols de l'avi i del pare, Ventura fou nomenat regidor perpetu de Tortosa el 13 de març de 1740, ciutat on des d'aleshores fixà la seva residència. A la fi dels seus dies, vidu i sense fills, s'ordenà sacerdot i passà a ocupar un benifet de l'església de la Granadella.¹⁷ Feu testament el 20 d'octubre de 1762 i deixà els seus béns al nebot Antoni de Oriol. Fou enterrat el 16 d'agost de 1763.

Com es pot veure, l'estada de Buenaventura (o Ventura) de Oriol a Tortosa coincideix amb la redacció per part de Cortés del *viatge*. Resulta possible, doncs, que fos ell, de primera mà, qui informés Cortés sobre l'enigmàtica construcció i les dades que sobre aquesta apareixen en el text.

L'ENIGMÀTICA CONSTRUCCIÓ

1. Ubicació

El monument en qüestió, Cortés l'ubica al terme de Flix: "el cual territorio se llama Igñi, y en algunas escrituras antiguas se llama Insi", dins d'una propietat de "D. Ventura Oriol y de Oliver", que com ja hem dit, no és cap altre que Buenaventura de Oriol y de Oliver de Boteller.

Tot fa pensar que es tracta del que avui es coneix com a Pla d'Ini. Primer pel que diu el mateix autor, que ubica el lloc “frente la misma villa de Flix” (recordem que remuntem l'Ebre per “la orilla oriental”, o sigui, el marge esquerre). Segon, per la profusió de propietats de la família Oriol en aquest lloc. I tercer, pel mateix topònim “Ini”, que ben probablement és una derivació de l’“Igñi”, “Insi” que apareix en el text.

Tot remuntant l'Ebre per camí, des de Vinebre, accedim al lloc que ens ocupa a través de les Aixalelles, ubicades al terme d'Ascó. La partició de termes entre Ascó i Flix es produeix a un petit coll que deixa a una banda les Aixalelles i a l'altra el Pla d'Ini. A partir d'aquí el camí enfila una llarga recta que acaba en un revolt pronunciat. El traçat d'aquest tram de camí no ha variat substancialment amb el pas del temps, almenys és el que es pot veure en el registre cartogràfic històric consultat.¹⁸

Cortés ens diu que la construcció es troba “en un recodo que hazen las mismas peñas”.

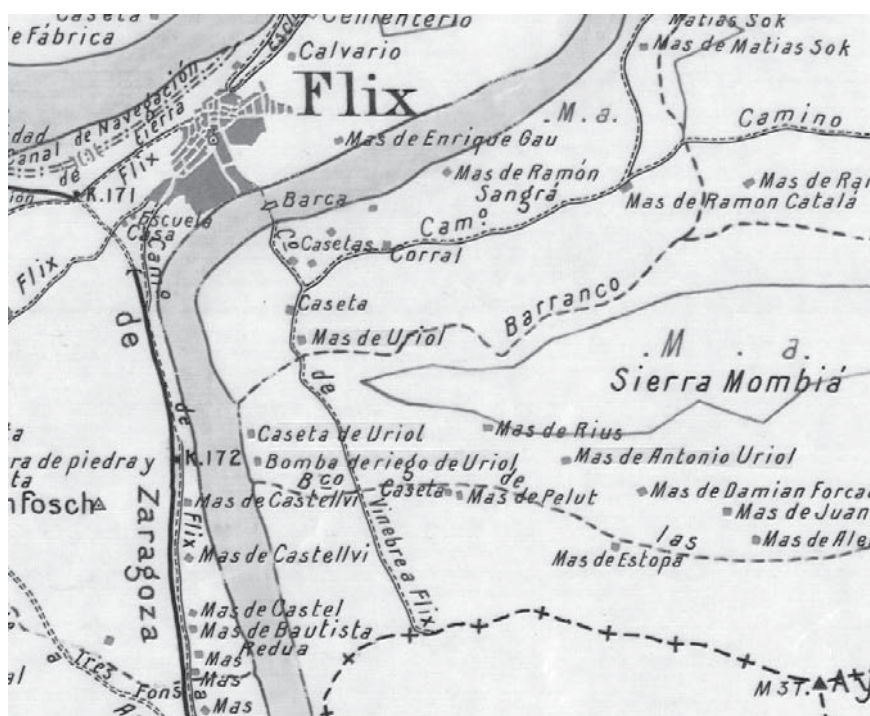

Fig. 5. Mapa planimètric.
Angusto, J 1920

Respecte al “recodo”, si agafem la definició que dona la RAE del mot (“ángulo o revuelta que forman las calles, caminos, ríos, etc., torciendo notablemente la dirección que traían”), podríem deduir que el text fa referència a la pronunciada corba del camí abans esmentada.

Pel que fa al “junto, ó muy inmediato a la orilla”, és certament un terme de mesura indeterminat. Per exemple, l'actual Mas del Pla d'Ini (antic Mas d'Oriol), podem dir que es troba molt a prop del riu? Des d'un punt de vista macro sí que resulta prop del riu, però des d'un punt de vista micro no. Si recorrem les vores del riu, es pot veure i constatar que a les zones inundables no hi ha masos, ni cabanes, ni corrals. La saviesa popular sentència: “a la vora del riu no et facis el niu”. La memòria col·lectiva de les riuades impedia construir allí on havia arribat el riu, als punts on la destrucció era probable. Mirat des d'aquesta perspectiva, l'antic Mas dels Oriol estaria construït en una terrassa fluvial no inundable. De fet, en aquest cas, és el mateix camí el que delimita la zona inundable (del camí al riu).

Per tant, és raonable deduir que la construcció de la qual ens parla Cortés (si es tractava d'un habitatge, temple, ermita o monument funerari) no estigués construïda en zona inundable. Una altra cosa seria si es tractés d'una construcció auxiliar de l'activitat agropecuària (pous de rec, sínies, cobert auxiliar, etc.) o d'algun tipus d'indústria (pedreres, taller, forns, etc.) que, per economia de mitjans, s'hi acostumen a trobar dins del perímetre inundable.

En conseqüència, podem concloure que resultaria versemblant que la construcció descrita per Cortés estigués situada al lloc anomenat avui com a Pla d'Ini, immediata al gran revolt que fa el camí de Flix a Vinebre, davant Flix, a l'altra banda de riu i que podria estar situada a una banda del camí o l'altra depenent de l'ús que es donés a aquesta.

2. Descripció

Es tracta d'un “arco á modo de boveda cerrada por todas partes á excepción de la puerta que esta en el frente”. Podríem deduir que, si es fa referència a un arc, es descriu una volta de mig punt o de canó, una obra de fàbrica arquejada que serveix per cobrir un espai entre dos suports, tot formant un sostre o una coberta. Els suports solen ser parets, encara que aquestes poden tenir una alçària mínima, fins i tot estar quasi arran de terra. En el cas que ens ocupa no sabem si es tractava d'una volta amb parets o sense (o que en el moment de l'observació, ja al segle XVIII, les parets estiguessin colgades sota terra). És a dir, no podem saber si, quan Cortés ens parla de l'alçària, aquesta comprèn unes parets i la volta o solament el radi de l'arc de la volta.

Les mesures de la construcció són: 11 pams d'alçària, 14 de llargària i 10 d'amplària (que equivaldrien, aproximadament, a 2,80 metres de llarg, 2 metres d'ample i 2,20 metres d'alt).

La tipologia constructiva és descrita com una fàbrica “de mucha antigüedad, y fuerte como la que haora llamamos á prueba de bomba; toda de cal, y canto muy menudo, sin que se encuentre en el, piedra alguna que pueda pesar de quatro á cinco libras [...]. La mezcla y la piedra de esta fabrica esta tan sumamente unida, como si fuesse una peña”. La construcció, per tant, no era de pedra, sinó de formigó.

Com a nota destacada per l'autor, se'ns descriu un revestiment singular: “Se ve en algunos parages que ha estado vernizada toda ella con un betun sumamente fuerte, y jaspeado, que nadie dirá sino que es piedra jaspe sobre puesta, y el grueso de este betun tiene dos dedos” (entre 2 i 4 centímetres). Cortés ens adverteix que aquest revestiment està malmès, ja no és continu (“se ve en algunos parages”) i malgrat notar que “ha estado vernizada toda ella” —cosa que ens podria portar a pensar que el revestiment no solament és interior (a la volta), sinó que a més cobreix l'exterior— també ens diu, quan parla de construccions similars a Casp, que aquestes tenen “el mismo betun por dentro de la boveda”, una observació que, al nostre entendre, resulta més coherent. Per altra banda, no sabem si aquest revestiment és fruit del mateix pla executat pels constructors de l'obra o bé és degut a l'ús posterior que se li donà al llarg dels anys. Per exemple, si fos un forn, aquest betum podria ser fruit de la combustió o del combustible que s'hi emprava.

3. Identificació

Cortés no sap ben bé què és aquella construcció que ha descrit, encara que conjectura amb la possibilitat que sigui un sepulcre o bé un petit temple. Alhora, també ens diu que “sujetos fededignos” l'han informat que a Casp hi ha altres dues fàbriques iguals a la de Flix, tant en magnitud com en el tipus d'arquitectura, i amb el mateix betum dintre de la volta. Resulta curiós, però, que quan al *viatge* parla de Casp, Cortés no faci cap referència a aquestes dues construccions, més encara quan, de totes les estructures arquitectòniques descrites al text, l'enigmàtica construcció és la que rep més atenció i que, a més, li planteja un dubte no resolt que bé hagués pogut contrastar amb aquelles construccions de Casp. Un altra incoherència del *viatge*.

Per altra banda, la inexistència de referències a la possibilitat que es tractés d'una construcció pròpia de l'activitat agropecuària o d'algun altre tipus d'indústria pot inferir que l'autor l'hagués descartat. Amb tot, la descripció que fa de la fàbrica, al nostre entendre, també resulta compatible amb aquesta possibilitat.

4. El possible origen romà

El primer que ens ve al cap quan es llegeix la descripció que fa Cortés d'aquesta enigmàtica construcció és la imatge d'un mausoleu romà (construcció que és alhora sepulcre i temple). Tal vegada és el mateix autor qui ens porta cap a aquesta identificació. Malgrat tot, el que cerca són construccions romanes.

Certament, la constància arqueològica de la presència romana a Flix és molt escassa, però no inexistent: un denari de P. Aelius Paetus (209 aC) trobat al Castell Vell (Mateu 1947) o fragments de ceràmica romana trobats a la península fluvial i a diverses parts del terme (Pita 1950).

Prop del lloc que ens ocupa, treballs de prospecció duts a terme a la partida de les Aixal·les abans esmentada, durant el 2012 i 2013, tragueren a la llum abundants restes de ceràmica i objectes metàl·lics (sis glandes amb inscripcions, monedes, puntes de fletxa, tatxes de ferro de sandàlia romana, anells, botons...). Tot plegat suggereix l'ocupació del lloc en tres períodes diferenciats. El primer moment pot correspondre al pas de tropes cartagineses o mercenaris a sou durant l'any 218 aC. El segon moment cal datar-lo durant

la Guerra Sertoriana (83-72 aC). En tots dos casos, es tracta d'una ocupació esporàdica i no estable, és a dir, probables campaments de marxa, probablement vinculats al pas del riu Ebre. El tercer moment d'ocupació cal situar-lo a partir de l'època augustal (finals del segle I aC o inicis del segle I dC) i amb un caràcter eminentment agrícola (Nogueira-Ble-Valdés, 2016).

La vil·la romana del Mas de Maurisio, al terme municipal de Riba-roja d'Ebre, és un d'aquests assentaments agrícoles (Arellano, 2016). Es tracta d'una instal·lació agropecuària especialitzada en la transformació de l'oli que, probablement, formava part d'un sistema comercial afavorit per la immediatesa d'una via fluvial com és el riu Ebre. La seva datació és encara incerta: pot ser que la vil·la dati del segle I al v dC, i per tant tingui una ocupació continuada; o bé que tingui dos moments diferenciats, del segle I-III dC o del IV-v dC.

Els assentaments rurals romans en el territori del curs inferior de l'Ebre són nombrosos i estan àmpliament documentats. Aquest tipus d'assentaments es concentren a les ribes del riu, entre els seus meandres o a les zones més àmplies i planeres, en zones amb molt de potencial agrícola, riques en recursos naturals i amb la presència d'una via fluvial que assegurava el transport de mercaderies amb l'exterior (Revilla, 2018).

Així doncs, no resultaria incoherent la possible existència d'un assentament rural en la partida del Pla d'Ini, on Cortés situa la construcció.

No gaire lluny de Flix, al Baix Aragó, trobem la concentració de mausoleus, potser la més important de la Hispània romana (Benavente, 2014). Tots s'erigien a la vora de l'Ebre o del Matarranya, un dels seus afluents. Els mausoleus eren grans monuments funeraris (sepulcre temple) destinats a perpetuar la memòria dels difunts i retre culte com a santuari. Aquestes construccions no estaven a l'abast de tothom, i requerien de famílies amb un alt poder econòmic per construir-los, cosa que suggereix l'existència a la zona d'importantes famílies que havien fet fortuna amb les seves explotacions agropecuàries.

Començarem pels mausoleus de Chiprana (localitat anomenada al text de Cortés), que en té dos: un, encastrat a l'ermita de la Consolació, dins del casc urbà; i un altre, avui perdut, però documentat i localitzat a Dehesa de Baños.

A Casp està documentat l'existència d'un mausoleu al costat de l'antic emplaçament de l'ermita de Santa Maria d'Horta, la qual fou traslladada del seu emplaçament original a causa de la inundació provocada per la construcció del pantà de Mequinensa.

Un dels que sí que podem veure és el de Miralpeix, un poblament situat entre Casp i Fraga, a prop de l'Ebre i que resta submergit sota les aigües del pantà de Mequinensa. El mausoleu fou traslladat, pedra a pedra, fins al centre urbà de Casp, on avui es pot visitar.

Tal vegada, eren aquestes les dues construccions a les quals fa referència Cortés? (FIG. 6)

Finalment, destaca per la seva magnífica i sorprenent conservació el sepulcre temple de L. Aemilio Lupo, situat als voltants de Favara.

L'important assentament rural romà a les ribes de l'Ebre i als seus afluents i la similitud en l'explotació del medi que es fa en tota la conca de l'Ebre en època romana també fan raonable, doncs, la possible existència de mausoleus a les ribes de l'Ebre català.

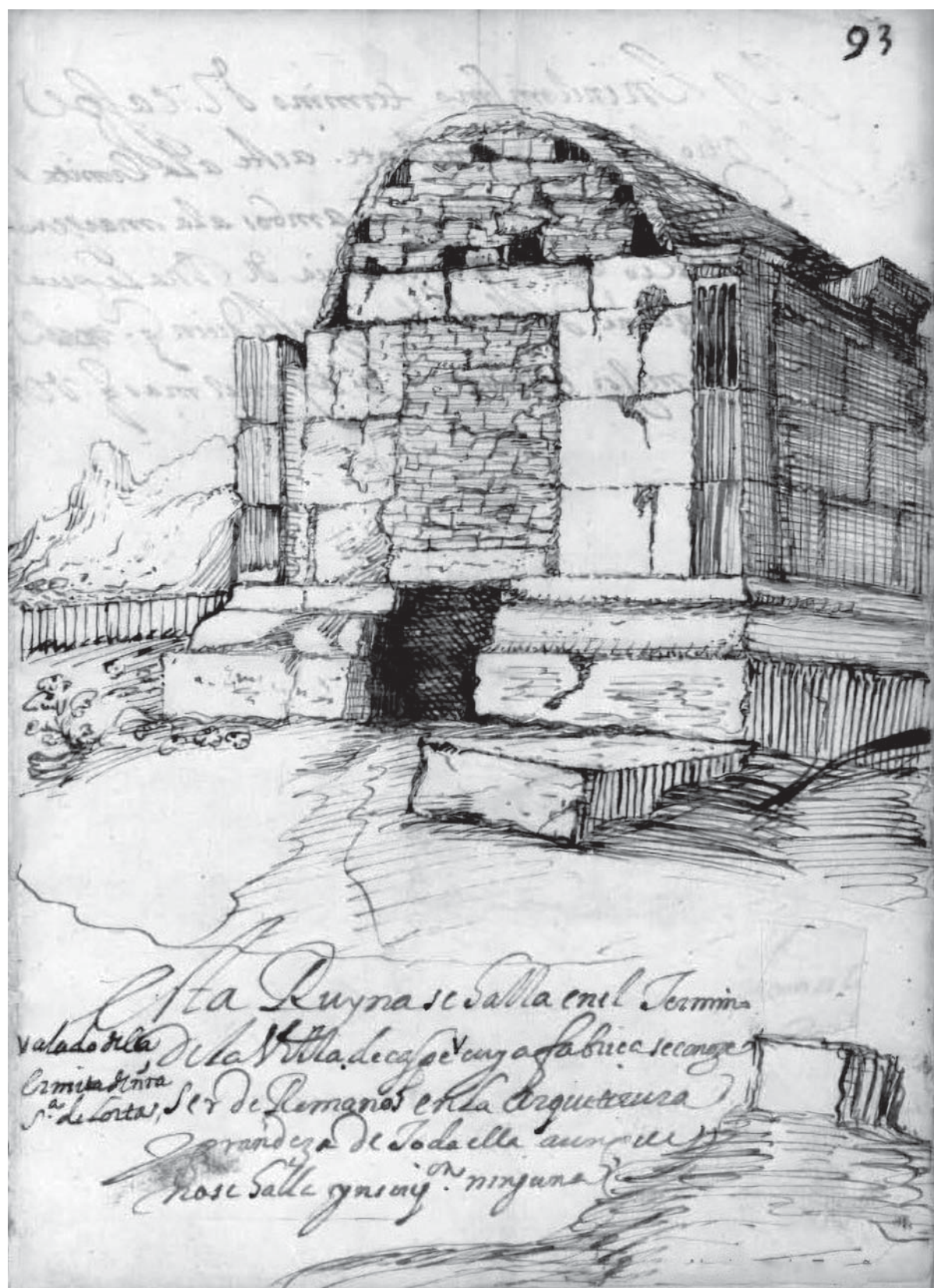

Fig. 5. Dibuix del mausoleu de Miralpeix. Publicat al segle XVII per Vincencio Juan de Lastanosa. Biblioteca Nacional d'Espanya.

Des d'aquest punt de vista, podria resultar admissible la identificació de la construcció que ens ocupa amb un mausoleu d'aquest tipus. Amb tot, la tipologia constructiva relacionada per Cortés, tal com l'hem analitzat en aquest article, no es correspon amb aquests tipus de construccions, totes fetes de carreus de pedra ben tallats i disposats.

DEL LOGOS AL MITE

Els grans pensadors grecs —Sòcrates, Plató i Aristòtil— varen transformar la història del pensament basant-se en la raó i el pensament crític (logos), tot deixant enrere les narracions mitològiques i creences religioses (mite). Al segle XVIII, quan el corrent de la Il·lustració recorria Europa, Antonio Cortés caminava en direcció contrària. Com no trobava una explicació plausible per la construcció que estava descrivint, va recórrer al mite, en concret a “una tradición”.

Aquesta història “fabulosa” recollida per Cortés narrava que tres noies, filles del rei de Chiprana, foren degollades pel seu pare damunt d'una pedra situada a la riba del riu Ebre. Segons sembla, les taques de sang d'aquest flicidi eren visibles quan el cabal del riu baixava. Un cop degollades, el rei manà llançar les filles al riu. Els cossos de dues d'elles foren recollides a Casp, una al costat del riu on es troba la població, i l'altra, al costat del forn de vidre immediat al mateix riu. La tercera d'elles, en canvi, fou recollida a la vila de Flix, prop del paratge anomenat “Insi”. En honor de totes tres s'erigiren singles mausoleus, els quals, en l'època de Cortés, encara es conservaven.

Malgrat tot, no hem pogut trobar a Flix, ni a la zona, cap tradició oral o escrita que faci referència a aquest relat; d'aquesta manera, el text de Cortés és l'única font que explica aquesta llegenda.

Centrem-nos, però, en els punts fonamentals del relat: un rei pare, tres filles, la mort de les tres germanes amb intervenció del pare i la referència a les tombes de cadascuna d'elles.

Dins la conca de l'Ebre sí que trobem un mite amb similituds amb el que ens ocupa. Es tracta de la llegenda de “las tres Sorores”. Aquesta llegenda relata com tres filles d'un rei cristià de l'Aragó es van enamorar de tres nois moros. Els seus pares van intentar convèncer-les perquè els deixessin i, com que no van poder, el pare les va tancar a les dependències del castell. Una vegada que el seu pare se'n va anar de viatge, elles van subornar els seus guardians i van fugir a la trobada dels seus estimats. Quan el pare va tornar, va descobrir la fugida i les va maleir. Les noies havien equivocat el camí i en lloc d'anar cap al sud, van anar cap al Pirineu, on van sofrir un gran temporal de neu que les va deixar paralitzades i transformades en tres muntanyes nevades.

La llegenda explica l'origen mític del massís del Monte Perdido i dels seus tres conegutíssims pics: Monte Perdido (o Punta de Treserols 3.348 m), Cilindro del Marboré (o Mallo de Marmorés 3.325 m) i Añisclo (3.257 m). Aquests tres pics es coneixen com “las tres Sorores”, els “tres Soros”, els “tres Serols” o els “Treserols”. Es tracta d'una antiga llegenda que sembla remuntar-se, almenys, al segle XVII. És molt possible que estigui basada en creences anteriors (Nieto-Ezquerria 2024) i que fos coneguda extensament i amb múltiples versions. Per exemple, a les valls del Sobrarbe aragonès els tres moros són visigots. Més a la plana, a Osca o a Saragossa, el moro és el rei-pare i les tres filles s'enamoren de tres cristians, o en altres versions, simplement fugen del pare (Ubieto 2010).

De tota falla se'n dedueix una lliçó o un ensenyament. En aquest cas, és el perill de casar-se amb “el diferent” (de raça o religió), ja que es posa en perill la sacralitat dels sistemes de matrimoni i parentesc (Roma 2016). Aquest aspecte no hi és, en el relat de Cortés, del qual no se'n pot extreure cap lliçó. Amb tot, sí que recull els punts fonamentals del relat que abans hem apuntat: un rei pare, tres filles, la mort de les tres germanes, en què el pare n'és el responsable i el final de les noies a les tombes o els sepulcres respectius.

Un punt certament divergent és que, mentre les tres Sorores van amunt, cap al Pirineu, les tres princeses d'en Cortés van riu avall. A l'Ebre hi ha una extensa tradició, no de princeses, però sí de sants i santes que baixen pel riu per anar a parar a les localitats de culte respectives. És el recurs més simple per explicar què hi fan allí aquell sant o aquella santa que l'Església catòlica hi havia posat, sense cap mena de vincle al lloc o a la localitat en què estableix el culte. Per il·lustrar aquesta afirmació, poden servir els dos exemples següents.

Foren quatre les imatges de talla que baixaren pel riu, segons la tradició i la cançó (Biarnés, 1983):

*Sant Antoni de la Pobla,
Sant Sebastià de Faió,
Santa Concòrdia de Flix,
Santa Paulina d'Ascó.*

Un altra cobla ens parla de santa Madrona de Riba-roja d'Ebre (Cabré, 1985):

*Gloriosa santa Madrona,
pel riu n'ha baixat,
en un cante d'aigua
i un pitxell al cap.*

Fig. 7. Signatura d'Antonio Cortés
Gelabert.

La nostra argumentació ens porta a suposar que possiblement foren Cortés o bé el seu informant, Ventura de Oriol, els autors de la llegenda relatada, tot recollint idees i elements de tradicions ja existents a la zona en aquella època.

Cortés, tot i introduir aquest mite, no abandona el mètode científic. Sap el que fa i ens ho diu. Fins i tot, utilitza un mot que ho qualifica concretament: “digreción”. A la literatura i a l’oratòria, la digressió és una tècnica en què l’autor o l’orador s’allunya del punt central del seu discurs per captar l’atenció del receptor per explorar una idea secundària o una anècdota que, encara que no estigui directament relacionada amb el tema principal, pot oferir context o matisos addicionals. Certament, l’autor aconsegueix captar el nostre interès, i ho fa amb un relat tràgic, que com en la majoria de les llegendes (els contes infantils inclosos), amaga crueltat i brutalitat. En aquest cas, se’ns relata, ni més ni menys, un filicidi femení múltiple perpetrat amb degollament.

¿Ens aporta el relat, però, alguna cosa més? La resposta és afirmativa, ja que ens remarca dues idees clau. Per una banda, subratlla l’existència de tres construccions similars: l’una a Flix (la que ens descriu) i les altres dues a Casp (una tocant al mateix poble i l’altra al mateix municipi, però prop del riu i a prop del forn de vidre). Per altra banda, remarca que són sepulcres. Aquesta és la hipòtesi que plana sobre tot el text d’en Cortés: que la construcció de Flix es tracta d’un sepulcre i que la seva tipologia constructiva no és un fet aïllat, sinó que es repeteix riu amunt.

En la còpia de la *Historia* de l’Arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, que és la definitiva, Cortés prescindeix del *viatge*. En el text ja no apareix cap referència a l’enigmàtic sepulcre de Flix. L’autor se n’adona (o fan que se n’adoni els membres de l’Acadèmia o aquells amics que han llegit l’obra) de la falta de rigor científic de l’argumentació basada en el *viatge* i, ara, se centra en el que realment domina: l’epigrafia, la numismàtica i les troballes que ha anat recollint durant la seva estada a Tortosa.

A MODE DE CONCLUSIÓ

L’objecte d’aquest article no ha estat altre que treure a la llum aquella fàbrica “de mucha antigüedad” recollida pel canonge Antonio Cortés Gelabert. Concloure quin tipus de construcció era realment o la funcionalitat que podia tenir resulta inviable amb la descripció que se’n dona en el text. Resultaria fins i tot temerari qualificar i etiquetar una construcció, quan el mateix autor de la descripció no va poder fer-ho. Com va dir Cortés fa ja 270 anys, solament ens queda desitjar que noves dades ens il·luminin i ens permetin saber què era. Parafrasejant paraules seves: “Conec que aquesta digressió no serveix a l’intent, però hi dona motiu el fet que l’enigmàtica construcció pugui passar a formar part del patrimoni invisible de Flix.”

"RESULTARIA FINS
I TOT TEMERARI
QUALIFICAR I
ETIQUETAR UNA
CONSTRUCCIÓ QUAN
EL MATEIX AUTOR DE
LA DESCRIPCIÓ NO VA
PODER FER-HO.
COM VA DIR CORTÉS
FA JA 270 ANYS,
SOLAMENT ENS
QUEDA DESITJAR
QUE NOVES DADES
ENS IL·LUMININ I ENS
PERMETIN SABER
QUÈ ERA."

BIBLIOGRAFIA I FONTS

Textos objecte d'estudi

CORTÉS GELABERT, A. (1747): *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Illergavonia, que comprehendía lo que oy contiene su obispado*. Biblioteca de la Real Academia de la Historia, 9/5983, Madrid.

—(1757): *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Illergavonia, que comprehendía lo que oy contiene su obispado*, llibre I, capítol 1: "Lo que fue la ciudad de Dertosa, oy llamada Tortosa, en tiempo de los cartagineses y romanos"; i capítol 2: "Disertación en que se prueba que la ciudad de Dertosa fue la hibera nombrada por Livio y no dos ciudades distintas, una a esta parte del Hebro y otra a la de allá, que es la opinión de casi todos los authores". Arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 04.03.01. Treballs acadèmics (discursos, dissertacions, poesies, elogis...). Unitat de catalogació 286, arxivador 49, Barcelona.

O'CALLAGHAN I FORCADELL, Ramon (1886-1895): *Anales de Tortosa e Historia de la Santa Cinta* (4 vol.). Impr. Católica de Gabriel Llasat, Tortosa.

Bibliografia i webgrafia

ABASCAL PALAZÓN, J.M.; CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (2005): *Manuscritos sobre antigüedades*. Real Academia de la Historia, Madrid.

ARBELOA I RIGAU, J.-V. M. (2000): "Monedas antiguas en el manuscrito historia de la ciudad de Tortosa, de 1747". *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 21-22: 175-190.

ARELLANO, O.L. et al. (2016): "Mas de Mauricio. Una primera aproximación a un yacimiento de época romana en las Terres de l'Ebre (Riba-roja d'Ebre, Ribera d'Ebre)", dins J. Martínez, J. Diloli, M. Villalbí (eds.), *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*, I, Serveis Territorials de Cultura de les Terres de l'Ebre, Tortosa, p. 422-438.

AVILÉS ITURBIDE, J. (1725): *Ciencia heroyca reducida a las leyes heráldicas del blasón*. Impr. de Juan Piferrer, Barcelona.

BENAVENTE SERRANO, J.A (2014): "Los mausoleos romanos de la comarca del Bajo Aragón-Caspe". *Historias del Bajo Aragón* (bloc): <<https://historiasdelbajoaragon.wordpress.com/2014/02/07/los-mausoleos-romanos-de-la-comarca-del-bajo-aragon-caspe>>.

- BIARNÉS I BIARNÉS, C. (1983): *Guia d'Ascó (Ribera d'Ebre)*. Institut d'Estudis Tarraco-nenses Ramon Berenguer IV, Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona.
- CABRÉ I MONTSERRAT, D. (1985): *Riba-roja d'Ebre i el seu terme municipal. Geografia - història - economia - onomàstica*. Llibreria Adserà, Tarragona.
- CARRERAS I BULBENA, J. (1928): "Estudis biogràfics d'alguns benemèrits patricis que ilustren aquesta Acadèmia". *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 13, 96-97: 221-223.
- CASANOVAS, J. (1999): "El canonge Cortès i el descobriment de la Trilingüe a Tortosa". *Recerca*, 3: 93-112.
- GARCÍA CARRAFFÁ, A.; GARCÍA CARRAFFA, A. (1968): *El Solar catalán, valenciano y balear* (4 vol.). Llibreria Internacional Conde y Repiso, Sant Sebastià.
- MAIER ALLENDE, J. (2011): *Noticias de Antigüedades de las Actas de Sesiones de la Real Academia de la Historia (1738-1791)*. Real Academia de la Historia, Madrid.
- MATEU LLOPIS, F. (1947): "Hallazgos monetarios (V)". *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 9: 55-95.
- NIETO CALLÉN, J.J.; EZQUERRA SUBÍAS, M.P. (2024): "El origen aragonés de la leyenda de las Tres Hermanas en las Blue Mountains de Australia". *Alazet*, 35: 45-53.
- NOGUERA, J.; BLE, E.; VALDÉS, P. (2016): "Guerra i conflicte en el curs inferior de l'Ebre en època romano-republicana: les intervencions arqueològiques a la Palma, Camí del Castellet de Banyoles i les Aixalelles", dins J. Martínez, J. Diloli, M. Villalbí (eds.), *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*, I, Serveis Territorials de Cultura de les Terres de l'Ebre, Tortosa, p. 380-394.
- PITA MERCÉ, R. (1950): "Sobre la localización de Octogesa en Ribarroja". *Boletín arqueológico. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, núm: 29: 3-9.
- QUEROL COLL, E. (1999): *Tortosa república literària (1475-1800): catàleg biobibliogràfic d'escriptors i obres anònimes*. Consell Comarcal del Baix Ebre, Tortosa.
- (2019): "D'Hibera a Tortosa per la Via Verda". *Setmanari l'Ebre* (edició digital), 22 de gener de 2019: <<https://setmanarilebre.cat/dhibera-a-tortosa-per-la-via-verda>>.
- REVILLA CALVO, V. (2018): "Hàbitat rural, sistemes agraris i dinàmiques de la romanització a les Terres de l'Ebre". *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*, 28: 247-262.
- ROMA RIU, J. (2017): "De las piedras sagradas a las Vírgenes encontradas", dins M. Almagro, A. Gari (eds.), *Sacra Saxa. Creencias y ritos en peñas sagradas*. Instituto de Estudios Altoaragoneses, Huesca, p. 253-274.
- ROVIRA I GÓMEZ, S.J. (2017): "Cinc llinatges nobles de la Ribera d'Ebre". *Paratge: quaderns d'estudis de genealogia, heràldica, sigil·lografia i nobiliària*, 30: 29-38.
- (2014): "Els Montagut, de la Torre de l'Espanyol (Ribera d'Ebre)". *Armoria*, 3: 71-78.
- UBIETO ARTETA, A. (2010): *Leyendas para una historia paralela del Aragón medieval*. Institución Fernando el Católico (CSIC), Diputació de Saragossa, Saragossa.

VINAIXA MIRÓ, J.R (1996): *Les famílies benestants de Flix a la fi del segle XVIII*. Delegació de la Societat Catalana de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Vexil·logia, Tarragona.

NOTES

1. En aquesta transcripció s'han mantingut l'ortografia i els signes de puntuació del manuscrit.
2. Aquesta mateixa paraula de "Flix", al text publicat per O'Callaghan (1886-1895, Apèndix, p. 118), apareix com a "Elos" en el que segur és un error de transcripció o bé d'impremta.
3. Aquesta doble designació del lloc no apareix en la còpia d'O'Callaghan (1886-1895, Apèndix, p. 124), on solament consta el nom d "Insi".
4. Les paraules "y de Oliver, junto o muy inmediato" estan escrites sobre un altre text il·legible. Podria tractar-se d'una petita correcció.
5. La gran part de les dades biogràfiques sobre en Cortés i la seva obra esmentades en aquest article foren ja recollides per Querol (1999).
6. Així consta en la relació de membres de la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona ordenats per la data d'ingrés publicada al web de la institució: <http://www.boneslletres.cat/academicas.asp?op=5>.
7. Així hi consta a la p. 152 del primer volum de las *Memorias de la Real Academia de la Historia* publicades a Madrid l'any 1796.
8. Avilés (1725). En el moment de la primera impressió de l'any 1725, José Aviles era tinent coronel de Dragons. Va intervenir en diverses accions de guerra a Catalunya. La carrera militar el portà a ser nomenat corregidor de Vic l'any 1727. Obtingué el títol de marquès l'any 1761, el qual també varen posseir els seus quatre fills (tots nascuts a Vic).
9. "Esta inscripción se halla en la pared de la casa de D. Francisco Gonzalez de las Barreras, Aguacil mayor desta Ciudad. La Hize sacar y la tengo suelta en mi casa para collocarla en la pared de la S. Iglesia. esta mui maltratada, es de marmol [...]. Lo singular de ella es que esta escrita en las tres lenguas, Hebrea, Latina y Griega". Transcripció recollida per Casanovas (1999), p. 98.
10. "Aquest treball fou llegit en nostra Academia lo I^a de maig de 1754. Lo doctor Cortés se l'entornà per a ampliarlo a casa seva. Boy ampliat, lo legà, per disposició testamentaria, a nostra Academia, y ella se'n féu càrrech lo 26 de desembre de 1757". Cita extreta de Carreras (1928), p. 221.
11. O'Callaghan (1886-1895), Apèndix, p. 106-126. El 1995 el Centre de Lectura de les Terres de l'Ebre reedità, amb edició facsímil, els quatre volums dels *Anales* d'O'Callaghan.
12. Es tracta dels dos passatges transcrits a l'inici d'aquest article.
13. S'opta per mantenir tots els noms i cognoms dels Oriol en la llengua original consultada, el castellà.
14. Per tal de redactar aquest apartat sobre la família Oriol, s'han consultat les publicacions de Joan R. Vinaixa (Vinaixa 1996), de Salvador J. Rovira (Rovira 2014, Rovira 2017) i dels germans Arturo i Alberto García (García, García 1968).
15. Tal com ho ha exposat Vinaixa (1996, p. 9-10), els Oriol formaven part del grup de "privilegiats seculars [...], orgullosos de la seva nissaga, posseïdors de grans extensions de terres i de reconeixements reials, perpetuadors d'un sistema econòmic fonamentat, en bona part, en el rendisme [...]. Aquest grup social minoritari estava més preocupat per mantenir la seva situació privilegiada mitjançant la concentració de matrimonis amb d'altres famílies benestants i, per derivació, incrementar el seu patrimoni".
16. Els pares de Josefa de Montagut y de Morelló tenien casa a la Torre de l'Espanyol. El seu pare, Francisco de Montagut y de Capsir, heretà del seu pare els títols de ciutadà honrat de Barcelona i de cavaller. Durant la Guerra de Successió fou membre de la Coronela i sergent major de la plaça de Tortosa. La seva mare, Antonia Morelló y Gil de Frederic, estava emparentada, per part materna, amb la poderosa família tortosina dels Gil de Frederic.
17. L'opció de l'església no és nova en la família. La seva germanastra Teresa Antonia de Oriol y de Liori va ser monja al convent de Santa Clara de Tortosa i el seu germanastre petit, Gil de Oriol y de Liori, fou beneficiat de l'església de Flix.
18. El traçat dels camins ha estat força estable amb el pas dels segles. Solament a partir del segle XX, amb la introducció del tractor als treballs del camp i amb la concentració parcel·l·lària, és quan es produeixen els grans canvis en les vies de comunicació. En el cas que ens ocupa hem consultat:

- Les Minutes MTN50 (“catastrones”), que són les minutes de les primeres edicions del mapa 1:50.000 d'Espanya (1910-1970) del Instituto Geográfico Nacional (IGN).
- Les minutes planimètriques d'Espanya realitzades entre 1870 i 1950 i conservades a l'arxiu topogràfic de l'IGN.
- El mapa del Cadastre, que, en aquest cas, encara conserva els camins anteriors a la concentració parcel·l·lària a la qual es va sotmetre la finca de l'actual Pla d'Ini.

En tots tres casos, els mapes estan digitalitzats i incorporats al visor de mapes Iberpix de l'IGN.

- Per altra banda, ha estat consultat el mapa planimètric de Flix manuscrit dibuixat per José Augusto Miralles el 1920 i que es troba disponible a la cartoteca digital de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC).